

מאיר תמרי

על יהדות, מדינת היהודים וכלכלה חופשית

מאמר זה מציג נקודת מבט יהודית עצמאית וחיונית בנושא המדינה והחופש הכלכלי. המאמר נפתח בדיון על המסגרת המושגית. יסודותיה העיקריים הם: התורה נוגעת לכל תחומי הפעילות האנושית, ומיועדת למדינה בארץ ישראל; רצוי לפתח דמוקרטיה ולהבטיח חופש דיבור בתנאי שאינם עומדים בסתירה לתורה; היהדות שומרת על איזון עדין בין רוחניות ורחמים מצד אחד, לבין חוק וצדק מצד שני. תפקידה של הדת במדינה יהודית מנותח בפירוט. עיקרון יסודי הוא שאי אפשר להפריד את הדת מן התחומים הרחבים של חברה, כלכלה והנהגת המדינה אשר משפיעים על החיים של היום. הרבה אפשר ללמוד מתוך התבוננות במוסד המלוכה בתקופת בית המקדש, ובקחילות האוטונומיות בתקופות מאוחרות יותר. באשר לחופש כלכלי יש די ראיות לכך שהרבנים הכירו בחיוניותו של שוק תחרותי חופשי, אבל גם קבעו בדיקות ובקורות כדי להבטיח את הגשמת האידיאלים של התורה. הסעיף הסופי מטפל בבניית השחיתות ובצעדים שנקטו להגבילה.

א. מבוא

לאורך שלוש מאות השנים האחרונות, נטו מרבית תלמידי החכמים והמנהיגות הרבנית למעט בחשיבותה של השקפת היהדות בנושאי מדיניות-העל הכלכלית, תפקיד השלטון ועניינים חברתיים. למעשה, פירושו של דבר הוא התעלמות מן המקורות ההלכתיים, המדרשיים והפילוסופיים, או לפחות המעטה בערכם ואף בערכו של הניסיון החברתי-פוליטי בן אלפיים שנות היסטוריה יהודית. הריק הרוחני שנוצר התמלא באמצעות אפשרויות בחירה אישיות, לא-פעם כאלו שהושפעו ממערכת ערכים לא-יהודית, אשר רווחה בקרב החברות הכלליות במאות ה-19 וה-20. קשה, אמנם, לבודד את הגורמים אשר הביאו לכך, אך נראה ששלושה גורמים פעלו ליצירת נתק בין הנושאים החברתיים-פוליטיים לבין השקפת העולם היהודית.

1. פרעות חמלניצקי שהתחוללו במחצית המאה ה-17 פגעו קשות באוכלוסייה היהודית במזרח אירופה, והביאו את הנשואים לכלל עוני קיצוני. עקב כך הושם דגש רב על עולם המיסטיקה ועל פיתוח כוחות רוחניים פנימיים, כפי שאלה באו לידי ביטוי

בתנועת החסידות של ר' ישראל בעל-שם טוב, ולאחר מכן בתנועת המוסד של ר' ישראל סלנטר.

2. הקהילות היהודיות האוטונומיות קיימו מערכת שיפוט עצמאית, לצד מערכת שירותים ציבוריים. מערכות אלו, אשר התקיימו מאז אבדן העצמאות הלאומית בראשית הספירה, מומנו באמצעות גביית מסים וזכו להסכמה כללית ברמה האידיאולוגית אשר בלעדיה קשה היה לתאר את תפקודן. אך בראשית המאה ה-19 החלה אוטונומיה זאת להתפורר, כתוצאה מפשיטת רגל כספית, אשר הביאה אותה לכלל שיתוק, וכתוצאה מן האמנציפציה של יהודי אירופה, שהביאה להתוודעותם ההדרגתית אל האידיאולוגיות הסוציו-פוליטיות האירופיות ההרסניות.

3. במזרח אירופה חוללו האמנציפציה הפוליטית, ואפילו המאבק לאמנציפציה שכזו, אחיזים מיליטנטי. תופעה זו היתה תוצאה של השאיפה לזכות בחינוך חילוני, אשר הוצע על-ידי ממשלות רוסיה ופולין ופגע קשות בערכי המסורת, ושל השפעת התנועות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות של מזרח-אירופה. תנועות אלו, שלא כמו התנועות הסוציאלי-דמוקרטיות האנגלו-סקסוניות, היו ביסודן אנטי-כנסייתיות ואנטי-דתיות. גורמים אלו הביאו לכך ששימת הדגש על יראת-שמים אישית, וסיפוק הצרכים החינוכיים והדתיים של הקהילה, היו הכרחיים לשימור היהדות. דגש זה היה הכרחי גם לצורך שימור הזהות היהודית של ההמונים אשר היגרו אל החברות הפתוחות של אמריקה, דרום-אפריקה ומערב-אירופה.

עם הקמתה של מדינת ישראל העצמאית, הופכת תפיסות היהדות בנושאי שלטון, מדיניות כלכלית ונושאים חברתיים, לאלטרנטיבה ממשית למערכות הלא-יהודיות החילוניות. כמו כן, בחינתן של תפיסות אלו הינה חיונית גם עבור יהודים בחברות חופשיות, שבהן הם שותפים למדיניות כלכלית, אם כבוחרים, אם כפקידי הממשל, ואם כשותפים בכלכלה.

בכל ניסיון להעתיק מושגים מדיסציפלינה אחת לחברתה טבועה בעיה מרכזית. זו נובעת מהעדפותיו הפוליטיות והחברתיות האישיות של החוקר, אשר בהכרח מובילות להטיית מסקנותיו בכיוון מסוים. הנושא שבו אנו עוסקים, הכרוך בשילוב ערכים ומושגים דתיים עם אלו של דיסציפלינות מתחום מדעי-החברה, הינו רק מקרה פרטי של בעיה כללית זאת. ובכל זאת, יש להביא בחשבון את נושא הנטייה האישית. מחקרים אחדים הנוגעים להשקפות היהדות על כלכלה פוליטית, ניכרת בהם נטייתם החילונית של כותביהם, ודחייתם את עולם הלמדנות היהודי המסורתי.

בראש ובראשונה בא הדבר לידי ביטוי בקריאה סלקטיבית של המקורות ההלכתיים ושל הספרות המדרשית, וזאת על מנת לאשש את נטייתו האישית, או את מסקנותיו שנקבעו-מראש, של החוקר. כך למשל בעבודה על הקראים מאת רפאל מלר (הוצאת הקיבוץ הארצי תשמ"ט). המחבר, איש השמאל הישראלי הקיצוני, מציג את המחלוקת בינם לבין היהדות הרבנית, כמלחמה בין מעמדות כלכליים, ואינו מתייחס כלל לשאלת התורה שבעל-פה. מאחר שהיהדות הינה דת של איוון עדין בין צדק ורחמים, בין טקס, אמונה ומעשה, ובין היחיד לבין הקהילה, קל למדי להשיג זאת, פשוט על-ידי הפרת האיזון. די יהיה להזכיר רק מקצת דוגמאות, על מנת להסב את תשומת לבו של קורא המחקרים הללו לסילופים אפשריים שכאלו.

המחלוקת הגדולה בין הפרושים לבין הצדוקים נתפסה על-ידי החכמים כמחלוקת

על תקפותה ומקורה האלוקי של התורה שבעל-פה. על רקע השמאלנות הפופולרית בקרב חוגים יהודיים, והשקפותיו הדתיות הלא-אורתודוקסיות, רואה לואיס פינקלשטיין במחלוקת זאת מאבק בין מעמדות, ותור-לא.¹ באופן דומה השתמשו האבות האידיאולוגיים של הסוציאליזם הציוני בנביאים, בחוקים החברתיים של התנ"ך ובסיפורי חייהם של חכמים רבים, כמקור לתורותיהם הסוציאליסטיות.² בישראל המודרנית, הציג ישעיהו ליבוביץ, המתבסס על חסרונותיהן של קבוצות דתיות והמושפע מאוד מן האידיאולוגיה התילונית המהווה בסיס לצינונות, יהדות אשר זהה להפרדה של המדינה והדת, גם אם אין תפיסתו תואמת את השקפת היהדות המסורתית.³

בארצות הברית, מתוך שאיפה להזדהות עם הקונסרוטיזם-החדש ועם האידיאולוגיות של שוק חופשי, קיימים מחקרים המדגישים את הזדהותה של היהדות עם תפיסות אלו.⁴ מה שחסר בהם, ובמחקרים דומים אחרים, הינה ההכרה ביהדות כבשיטה העומדת בפני עצמה. מטרתו של מאמר זה היא להציג נקודת מבט יהודית עצמאית וחיונית שכזו בנושא המדינה והחופש הכלכלי.

ב. המסגרת המושגית

נראה שניתן להגדיר את ההשקפה היהודית, אשר בה אנו דנים, על-פי המאפיינים הבאים של היהדות:

1. יצר הרע, הקיים בקרב כל בני-האדם, הינו תנאי מוקדם וחיוני לקיום האנושי ולהמשך קיום המינים בעולם. בלעדיו לא תהיה יצירה, לא יתקיים שיתוף האדם בתהליך המתמשך של הבריאה, ולא יהיו פרייה ורבייה. עם זאת, נטיות אלו הינן גם הגורם למחלוקת, לחטא ולרוע. אך הקב"ה, ברחמי, גילה לנו את הדרך אשר באמצעותה ניתן לשלוט ביצר הרע, לתנכו ולקדשו. לגבי כל בני האדם דרך זו גלומה ב"שבע מצוות בני-נח", אשר הינן בגדר חובה לצורך קיום הבסיס לחברה האנושית.⁵ לגבי עם ישראל, כוללת התכנית האלוקית המורחבת ביותר את התורה שבכתב ואת התורה שבעל-פה. תכנית זאת נוגעת, בהכרח, לכל תחומי הפעילות האנושית – כלכלה, פוליטיקה, חיי מין, מזון, ביגוד, מערכת המשפט, דיני מלחמה והטיפול בסביבה. שום דבר אינו שייך ל"קיסר", ואינו מחוץ למסגרת החוקים אשר ניתנו מידי הא-ל. שום דבר אינו חילוני, כמובן המקובל של המלה. ישנן רק דרגות שונות של קדושה אלוקית.

2. מטרתה של התכנית האלוקית המורחבת הנוגעת לעם ישראל, איננה רק פיתוח יחידים-קדושים בלבד, אלא גם יצירת קהילה, ישות חברתית-פוליטית. דת זאת, המכוונת כלפי הקהילה, אמורה למצוא את מימושה בהקמת מדינה, אשר מקומה היחיד הוא בארץ הקודש – ארץ ישראל.

3. חברה רשאית לפתח את המסגרות הכלכליות, החברתיות והפוליטיות על-פי העדפותיה. עם זאת, על כולן להיות כפופות לחוקים ולמסגרת הרעיונית של היהדות, הן בצורתן ההלכתית והן בהשקפותיה הרוחניות. דבר אינו בלתי-מוגבל, גם אם הוא חוקי ומותר כשלעצמו. ניתן להשתמש בתהליכים דמוקרטיים, אך אין הם יכולים לדחות את הוראות התורה. חופש הדיבור הכרחי, אך אין להשתמש בו על מנת לשכנע אנשים לעזוב את ה' ואת תורתו. יש להגן על רכוש הפרט, אך החברה רשאית להגביל את

השימוש בו; נראה שיש לה זכות חוקית על רכושו של אדם, במטרה לאפשר לחברה למלא את חובותיה החברתיות הכוללות.

4. צבירת הון, הקמת מסגרות פוליטיות ודאגה לביטחון פיסי, הן ליחיד והן לחברה, הינן פעולות לגיטימיות. עם זאת, אין הן אלא חלק מייעודו של האדם בעולם. כמו טיפוק כל יתר צרכיו ושאיפותיו של האדם, אף הן פועלות איפוא במסגרת ה"מספיק". אין זו מלה נרדפת לעוני, למניעת היצירתיות ולדיכוי השאיפה למאמץ מצד הפרט. אבות האומה, אברהם, יצחק ויעקב, היו כולם אנשים עשירים, וכל אדם יהודי הינו האחראי הבלעדי לבחירה החופשית האישית שלו. אם לא יובן שקיים שלב — קשה ככל שיהיה להגדירו — של די עושר, די זכויות וחובות כלפי המדינה, ודי מאמץ חומרי, יהיו רק מוסר כלכלי מוגבל, והגבלות שוליות על הכוח הפוליטי ועל השחיתות, וכמעט שלא יהיה ניתן לדבר על התפתחות רוחנית של היחיד. יש משמעות רבה לתשובתו של יעקב לאחיו, עשו: "יש לי רב", במשמעות של "יש לי די".⁶ יש בכך השתקפות של האיפוק האלוקי בעת הבריאה, כאשר אמר: "אני אל שדי": אני הוא שאמרתי לעולם: די".⁷

5. ה' הוא הבורא והוא מקור העושר, והוא הדואג לסיפוק צורכיהם של כל ברואי — בני-אדם ושאר הבריות. הביטחון הזה בהשגחה האלוקית הינו ההגנה העיקרית, ואולי היחידה, שיש לנו, כנגד הפחד מחוסר-הוודאות.

חוסר הוודאות טבוע במצב האנושי והוא משתקף במצב השוק: ברווחים או בהפסדים, בחולשת הגוף ובתהפוכות הקיימות תמיד והנרבעות מאסונות-טבע או מאלימות שמקורה בגורמים אנושיים. מתוך רצון להתגונן מפני חוסר-הוודאות, אנו נוקטים דרכים לגיטימיות שונות, כגון: הצטרפות לתכניות ביטוח, פתיחת חשבונות-חיסכון וכד', אך יש הנוקטים אלטרנטיבות מסוכנות יותר, ואף בלתי-מוסריות. אנשים מתפתים לרמייה, לעבירות "הצוארון הלבן" ולשחיתות, על מנת להשיג ביטחון כלכלי. בימי-הביניים, במסגרת השיטה הפיאודלית, הקריבו את החופש האישי והכלכלי למען ההגנה מפני תוהו ובוהו פיסי וצבאי, ששרר אז במערב אירופה. הסוציאליזם, על צורותיו השונות, מציע בתמורה לאבדן החירות, ביטחון דומה מפני השינויים במעגל העסקים, מפני מחלה וחוסר יעילותו של הפרט. המודל הכלכלי והניהולי של יפן קרוב מאוד, מבחינה זאת, הן לפיאודליזם והן לסוציאליזם, למרות תשתיתו התעשייתית המודרנית. העובד מוותר במידה רבה על החופש האישי שלו תמורת ביטחון כלכלי, בעיקר בתחום התעסוקה.

בניגוד לכך, הרתות המונותיאיסטיות המאמינות בהשגחה האלוקית, מציעות חוסן רוחני לצורך לקיחת הסיכונים, וחירות לפרט, אשר הינה חלק חיוני ובלתי-נפרד בקיום מערכת היזמות של השוק החופשי.

6. היהדות, בניגוד לחלק נכבד מן המחשבה הנוצרית ואפילו בניגוד לתפיסה היהודית הפופולרית, שומרת על איזון עדין בין רוחניות ורחמים מצד אחד, לבין חוק וצדק, מצד שני. אמונה וביטחון הינם חיוניים להשגת ההתעלות הרוחנית ולהפיכת העניינים החומריים לדברים שבקדושה, אך אין בהם די. נחוץ שיתקיימו לצידן הפעולות אשר מסוגלות להפוך אותם למציאות. לעתים קרובות מתנכל היצר הרע למעשים הנעשים מתוך בחירה, וגורם בדרך זאת לכך שאכיפה ותקיפה בדרגות שונות, ברמת הקהילה או המדינה, הינן הכרחיות.

ג. המדינה היהודית והדת

שאלות הפרדת הדת מן המדינה, מבעיית החוקה ומן המדיניות הכלכלית הכוללת, אינן בגדר נושאים חדשים, כשם שגם האמונה האיחנה בהפרדה שכזו איננה תוצאה של המחשבה הפוליטית הדמוקרטית המודרנית. שורשיו של נושא זה נטועים בעת העתיקה, בתקופת התהוותה של היהדות, והוא מלווה את העם היהודי לאורך כל ההיסטוריה הארוכה שלו. יתר על כן, ניתן להדגים באמצעותו את ההבדלים בין הפאגאניות, הנצרות והיהדות.⁸ מעניין לציין, שמבחינה זאת רעיונות רבים משותפים לאיסלם וליהדות.

לאמיתו של דבר, מהווה דיון זה פשוט דוגמא ספציפית לעמדותיהן של הקבוצות הדתיות השונות בנושא הרוחניות, ההתגלות האלוהית והגאולה, מצד אחד, וזה "כאן" וה"עכשיו" הארציים של העולם האנושי, מצד שני.

הפאגאניות בחרה בעולם המציאות – פוליטיקה, כלכלה, חיי מין וכו' – ללא השכר והעונש מאת הבורא הנצחי, אשר גילה את רצונו בדבר האופן שבו על העולם לנהוג. אלוקות שכזו, מעצם טבעה, מגבילה את פעולותיו החברתיות-פוליטיות של האדם הרבה מעבר לדרישות של מניעת נזק גופני או כלכלי לזולתו, או מעבר לאיסורים שונים ולרצון להפיס את דעתם של האלים הרגומים. ריבוי אלים מונע צמיחתה של מערכת חברתית, מוסרית ומשפטית אשר מקורה בא"ל.⁹

הנצרות, ברבות מצורותיה השונות, הסכימה להפרדת הדת מן המדינה, בגלל ההדגשה היתרה שלה על חסד, על ישועה אישית להבדיל מישועה לחברה, ועל רוחניות להבדיל מחוק.

יוצאות מן הכלל, מבחינת ההפרדה הזאת, היו התנועה הקאלוויניסטית והקתולית של ימי הביניים.¹⁰

מן המסגרת המושגית אשר תוארה לעיל עולה שהיהדות, הדוחה את ההפרדה בין העולם לבין "השמים", איננה יכולה לקבל את הפרדת הדת מן התחומים הרחבים של חברה, כלכלה והנהגת המדינה, תחומים המשפיעים על הקיום כאן ועכשיו. המדינה יכולה להחליט על היפרדותה מן הדת, אך ישנה הסכמה כללית של החכמים לדורותיהם, שהדבר יביא ליהדות חלקית בלבד; בסופו של עניין, השלמות קיימת בישות הגיאוגרפית הידועה בשם "ארץ ישראל", בתוך מסגרת חברתית-פוליטית ברורה.

כפייה דתית

אחד מן הטיעונים נגד שילוב הדת עם המדינה, הוא שמיזוג זה יביא בעקבותיו לכפיית התורה, הלכה למעשה, על כל אזרחי המדינה. נראה שאכן ניתן "להאשים" את היהדות בכך.

הרמב"ם, המציג הן את התורה שבכתב והן את התורה שבעל-פה במסגרת ספר חוקים, קבע שחובתם של בתי-הדין הרבניים להעניש את העוברים על תוקף התורה. קביעה זו חלה בהיבט מכוון של המצוות החברתיות, כשם שהיא חלה על הימנעות מקיום המצוות הדתיות-טקסיות.¹¹ עונש המוות המוטל על עבודת-אלילים, על פגיעת אדם בהוריו, על ניאוף ועל נבואת שקר, הינו חלק בלתי-נפרד מתורת משה בדיוק כמו עונש המוות על רצח. בתי-הדין הרבניים חייבים לדון את הגולן והגנב, אך לא פתות מכך חייבים הם לדון גם את מחלל השבת, או את האדם המסרב להניח תפילין.

או את בעל-השדה אשר איננו משאיר את פאת-השדה לעניים. קרבן החטאת המוטל על החוטאים מן התורה, איננו מעשה רוחני וולונטרי, אלא הוא מחויב על-ידי הסמכויות ההלכתיות. אדם אינו זוכה לכפרה אם לא חזר בתשובה קודם לכן, אך הקרבן עצמו הינו בגדר חובה.

יהדות ללא מערכת תחיקה וללא מערכת אכיפה אולי נראית אטרקטיבית ונעימה, אך יש בכך משום עיוות יסודי של מהותה. במשך מאות שנים, בכל ארצות גלותם, המשיכו היהודים לאכוף את שמירת כל המצוות שניתן היה לקיימן גם מחוץ לארץ-ישראל לאחר חורבן בית המקדש בירושלים. היכולת להישפט בהתאם לחוקיהם ובערכאותיהם, וזכות הקהילה להטיל מסים על חבריה, אפיינו את חיי הקהילה היהודיים עד למאה ה-19. אין לערב בין עניין זה לבין הקבלה מרצון של בתי-הדין הרבניים על-ידי יהודים אורתודוכסים כיום. הקהילות המסורתיות היו מעין מדינות-זעירות, ההלכה היתה החוקה שלהם, והחלת ההלכה היתה מציאות יום-יומית. ואכן, השליטים הלא-יהודיים הקפידו לעגן את העצמאות הכספית והחוקית הזאת בכתבי-החסות אשר העניקו ליהודים. מעניין לציין שהגנפקת "דרכונים" על-ידי קהילות אלו, עשתה את המסחר הבין-לאומי ואת הנסיעה מארץ לארץ לקלים יותר עבור היהודים, מכפי שהיו למתחריהם הנוצרים בתוהו ובוהו של אירופה הפיאודלית.

הטענה שאלו הם חלקים פרימיטיביים של היהדות, גם אם הם בגדר פסקי הלכה הקיימים עד היום, מעוררת את השאלה של ההתחדשות והשינוי בתיאולוגיה היהודית — נושאים אשר הינם מחוץ לתחום עניינו של מאמר זה.

הכפייה ההלכתית חלה גם על לא-יהודים בכל הנוגע ל"מצוות בני נח". הגויים חייבים, על-פי התורה, שלא לגזול, לא לעבוד אלילים, לא לנאוף, לא לאכול אבר מן החי, ולהקים בתי-דין הרגים דין צדק ורחמים. הן הרמב"ם והן הרמב"ן (המאה ה-14, ספרד וארץ-ישראל) פוסקים ש"מצוות בני נח" כוללות גם את כל החוקים הנוגעים לענייני כספים וכלכלה אשר חלים על היהודים.¹² בתקופות שבהן היתה ליהודים עצמאות בארץ ישראל, היה בידם גם הכוח לכפות את "מצוות בני נח".¹³ בנסיבות שבהן אין להם הכוח הפוליטי, או מחוץ לארץ ישראל, מוטלת על היהודים החובה המוסרית ללמד את "בני נח" את קיום המצוות הללו, כחלק מן החוק האלוקי.¹⁴

השוואת הדת

שילוב הדת והמדינה אין פירושו רק מתן אפשרות לדת להשפיע על הצדדים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים של החברה, ולרסן אותם בעת הצורך. למרבה הצער, המערכת הפוליטית משתמשת בדת, הממוסדת והאישית, במטרה לקדם עניינים תילוניים. שימוש שכזה מביא בסופו של דבר להשחתת הדת, הוא גורם לתגובה אנטי-דתית, ועלול להוביל לעתים קרובות להרכה סבל ודיכוי. השחיתות יכולה להתכבא בשני אופנים: בהטבות הכלכליות הניתנות לממסד הדתי בתמורה לתמיכתו, ובהסכמה שמעניק הממסד הדתי למעשים בלתי-מוסריים של המדינה. מאחר שהעניינים הכלכליים יידונו בחלק הבא של מאמר זה, נצמצם את הדיון כאן לשימוש הפוליטי שהמדינה עושה בדת.

במצרים העתיקה וברומא ראו עצמם המלכים כאלוהיות, בעוד שבתקופה מאוחרת יותר הפריד הנרי ה-8 את הכנסייה האנגלית מן הכנסייה הקתולית, בגלל שזו האחרונה התנגדה לגירושיו. הכנסייה היוונית-אורתודוכסית שימשה באופן עקבי כלי עזר לתמיכה

במדיניות הצאריסטית, ואילו הכנסייה הלותרנית עשתה את הצייתנות הפוליטית לאחד מעיקרי הדת. בישראל של היום, תמך הממסד הדתי בעקביות בהחלטות הכלכליות, החברתיות והצבאיות של הממשלה, בתמורה לסטאטוס־קוו בענייני דת ולתמיכה כספית בצורכי החינוך והדת. רשימת הדוגמאות ארוכה למדי. עם זאת, נראה שכדויק כשם שתנועות לא־קונפורמיסטיות ואמצעי רפורמה בדתות אחרות אפשרו להן לתקן את העוולות הללו, כך גם ליהדות יש המנגנונים למנוע, או לתקן, שחיתות מעין זו.

העדרה של כנסייה הירארכית לצד סמכות רבנית, אשר מקור עצמתה בלמדנות הניתנת לאימות וביראת־שמים אישית, הן מקור כוחה של היהדות מבחינה זאת. רבנים אשר מונו על־ידי ממשלות הגויים במרכז אירופה, במטרה שיתמכו במדיניות פוליטית, מעולם לא היו חלק מן ההירארכיה הלמדנית, ולכן גם מעולם לא נתקבלו בציבור. לעומת זאת, הרמב"ם, מגסט ההלכה הגדול, מעולם לא קיבל מינוי רשמי. רש"י, הפרשן, עסק בייצור יין, ובחקופתנו, ה"חפץ חיים", מורה הדרך, איש ההלכה והמוסר, לא מילא כל תפקיד של רבנות. בדיונים ההלכתיים, הסמכות של החיים היהודיים, נטלו חלק תלמידי־החכמים הבולטים, ללא כל תלות במעמד הרשמי. הרכנות הראשית לישראל היתה בעלת מעמד וסמכות בזמנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, אך ירדה מגדולתה כאשר בראשה עמדו דמויות אשר לא היתה להן אותה סמכות הלכתית. באותה עת, רבנים ומוסדות אשר אינם מכהנים בתפקיד רשמי, אך יש להם סמכות רבה, הולכים ותופסים את ההנהגה הרוחנית.

הנביאים מצטיירים בציבור ככוח מהפכני, אנטי־ממסדי ובלתי־רשמי ביהדות, אשר בתקופת התנ"ך הצליח לסכל את שליטת המדינה על הדת.¹⁵ עם זאת, היהדות ראתה בהם תמיד חלק מן המערכת המסורתית. לא היה בכוחם לשנות או לבטל חוקים קיימים, כשם שלא יכלו גם לחדש. הנביאים לא היו מיסטיקנים, השיכורים מרוחניותם, והפועלים על פי צר־מצפונם כאוות נפשם. למעשה, הם היו אנשים מן המדרגה הלמדנית הגבוהה ביותר, כלומר: הם היו פן אחר של המערכת ההלכתית.¹⁶

המלך והקהילה

התמונה הברורה ביותר באשר לתפיסת היהדות את מערכת היחסים מדינה־דת, מצטיירת מתוך התבוננות במוסד המלוכה בתקופת בית־המקדש, ובקהילות האוטונומיות בתקופות מאוחרות יותר. בשני המוסדות הללו, רשימת הזכויות והחובות אשר היהדות מספקת, מתקיימת לצד המרחב הניתן על ידה לצורך ארגון חברתי־פוליטי.

מבחינה הלכתית, המלך רשאי להטיל מסים, להוציא למלחמה, לנהל את עבודות הציבור ולווסת את השווקים. הלכות אלו מבוססות על אוהרותיו של שמואל לעם, כאשר ביקשו להמליך עליהם מלך, כפי שמתואר בספר שמואל א'.¹⁷

תפיסה הלכתית אחרת קבעה את התפקיד שמילאו הקהילות האוטונומיות. היתה זאת התפיסה של "אנשי העיר", אשר לפיה כל התושבים נחשבים כשכנים, וככאלו יש להם זכויות תוקיות ומוטלות עליהם חובות.¹⁸ קהילות אלו ארגנו מערכת סעד, סיפקו את צורכי החינוך, דאגו לשירותים מוניציפליים כגון: ביוב, האורה ברחובות וכו', ולצורות שונות של הגנה עצמית. עם זאת, הן גם חוקקו חוקים הנוגעים לשוק, למחירים, לתחרות וכיו"ב, וכן הטילו מסים.¹⁹

הן המלך והן הקהילות היוו מסגרת חברתית־פוליטית חילונית, אשר הוכרה על־ידי

המערכת ההלכתית, וזכתה לטיפול מצידה. הדבר נראה, לפחות, כהפרדה חלקית. עם זאת, ההלכה שימשה בכל החקופות כמשגיח מחייב, וכהגבלה חוקית על כל הרשויות החילוניות; היה בכך ביטוי נוסף ליחסי "תאומי-הסיאם" בין המדינה לדת.

המלך הוגבל בכל פעולותיו על-ידי תורת-משה. אף לא אחת מסמכויותיו הוענקה לו בזכות כשרונותיו האישיים. לא היה קיים "אוצר המלך", אלא המלך היה בגדר אפוטרופוס על כספי הציבור. הרמב"ם מבהיר הבהר היטב שמותר למלך להשתמש בסמכויותיו בענייני מסים ורשות הרבים לטובת הכלל בלבד.²⁰ המרד כנגד המלך רחבעם, בן שלמה, אשר קיבל את ברכתו של הנביא אחיה השילוני, לא פרץ במחאה על הטלת המסים על המדינה, אלא על השימוש בהם לרעה.²¹ את סירובו של נבות למכור את כרמו לאחאב, מלך ישראל, מסכיירים המפרשים בעובדה שיזרעאל, מקום גידולו של הכרם, לא היתה עיר הכירה, אלא מקום מגוריו הפרטיים של המלך. אילו הסכים נבות למכור למלך את הכרם, היה מכיר בזכותו של המלך, כאזרח פרטי, להפקעת רכושו, ולכן סירב לדדישה זו.²²

מדיניות המסים, ויסות השוק, הפיקוח על המחירים ומדיניות הסעד והתמיכה של הקהילות האוטונומיות, נבדקו ותואמו שוב ושוב, באופן עקבי, על-ידי הסמכויות ההלכתיות. הרבנים היו חברים במועצות, והפוסקים התשובים הותירו אתריהם מספר עצום של "שאלות ותשובות" המתארות וקובעות הלכות בכל הנוגע לטענות המנוגדות של האזרחים ושל הרשויות.²³

לא פעם נשמעת הטענה, שהיו אלו קהילות מקומיות, השונות מהותית מן הסמכות הפדראלית של ארצות-הברית, או אפילו מן הממשלה בישראל, ולכן אין הן רלוונטיות לדיון המודרני בנושאי כלכלה ודת. רבים מן המתנגדים למעורבות-יתר של המגזר הציבורי, טוענים שהם היו מוכנים לקבל מעורבות של ממשלה מקומית, אך את המגזר הציבורי של המדינה הם רואים כהרסני מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית. מבחינה היסטורית, הדבר נכון רק חלקית. חלק מן המערכות השלטוניות האוטונומיות היהודיות אכן מנו כפר אחד או עיר אחת בלבד. עם זאת, במשך יותר משלוש מאות שנה, שלט "ועד ארבע ארצות", הגוף העל-לאומי, בחיי היהודים ברוב ארצות מזרח אירופה. המועצה של ארצות אשכנז, שהתקיימה במשך כ-500 שנה, וזו של ספרד, שהתקיימה במשך כ-250 שנה, הינן דוגמאות נוספות לפעילות לאומית-קהילתית. ואולם, מבחינה מהותית, בניגוד לשיקולים הטכניים או המעשיים, אין הבדל יסודי בין מעורבות המגזר הציבורי היהודי ברמה המקומית, לבין זו הבאה לידי ביטוי ברמה הארצית. אמת, ההזדמנויות לשחיתות, לניהול לא-תקין ולחוסר יעילות, מתרבות ככל שגדל היקפו של המרכז הפוליטי. ובכל זאת, הניסיון הוכיח שמדינה, או מדינת עיר, יכולה להיות מושחתת לא פחות מיחידות גדולות יותר. מכל מקום, בחינת המערכת הכספית היהודית על ידי המחבר מעלה, שישנם כה מנגנונים אשר תקפים גם לגבי יחידות גדולות יותר.²⁴

מרבית המסים הוטלו למטרות מיידיות מוגדרות. הן קביעת ההוצאות והן הדרכים למימוןן הצריכו את הסכמת מרבית התושבים ואת פיקוחן של הסמכויות ההלכתיות. כך ניתן היה למנוע בזבזנות ושחיתות. יתר על כן, התושבים היו רשאים לבחור אילו מבין ההוצאות הציבוריות הם מעוניינים לממן; עם זאת, הם לא יכלו לסרב לתמוך במוסדות חינוך, דת וסעד, אשר התורה חייבה לתמוך בהם. פירושו של דבר הוא,

שרשח הבטיחות החברתית, התשתית העירונית והמערכת החינוכית, לא היו יכולות להיפגע על-ידי אנוכיותם או התנגדותם של בעלי הממן.

ד. חופש כלכלי

לאורך ההיסטוריה חיו היהודים תחת מגוון מערכות חברתיות וכלכליות. עם זאת, נראה שיש די ראיות לכך שהרבנים הכירו בחינניותו של שוק תחרותי חופשי, ותפסו אותו כמערכת היעילה ביותר ליצירת הון כלכלי.²⁵ ביהדות אין כל דעה קדומה כנגד המסחר, והיא איננה מתנגדת גם למשחק הגומלין החופשי של כוחות השוק. זכותו של ההון, כמו של העבודה, לקבל תגמולים משלו, ויזמה פרטית מוכרת כמניע לפעילות כלכלית.²⁶ לא זו בלבד שישנה דאגה להגנה על רכוש הפרט, אלא שבעלות קולקטיבית נתפסת כבלתי-יעילה.²⁷ יתר על כן, בעלות קולקטיבית שכזו נחשבת כמנוגדת לטבע האנושי ולכן אין היא בת-קיום, ואף יכולה להוביל לשחיתות כלכלית.²⁸

ואולם, הרבנים הכירו בכוחם של צרכים ושאיפות כלכליות, וכן בנטייה לרוע ולדיכוי הטבועות בחיפוש אחר העושר. וכך מגלים המקורות ההלכתיים נכונות ויכולת לפגום ביוזעין ביעילותו של השוק, על מנת להשיג את הצדק והרחמים אשר היהדות מצווה עליהם. כמו כל השטחים האחרים, כך גם תחום החופש הכלכלי, ויהיה יעיל ורצוי ככל שיהיה, אינו יכול להיות בלתי-מוגבל. הגבלה שכזו באה לידי ביטוי הן בפסקי ההלכה והן במסגרת יחידת הכוח הפוליטית – הקהילה או מדינת המלך. אין היא באה רק להגביל רמייה, נזק, או גזילה בחוצות השוק, אלא גם כדי לקדם את הרווחה החברתית, להגן על הסביבה ולעודד התפתחות רוחנית.

מסגרת היהדות, הנכפית על השוק בכל הנוגע לרמייה ולחוסר יושר כלכלי, איננה רק יישום של העיקרון הגורס שניתן להשיג שווקים יעילים רק דרך מסגרת מוסרית. בחינה מדוקדקת מעלה שבחפיסות היסוד התיאולוגיות של היהדות ישנם אלמנטים העומדים בניגוד לאלו של השוק החופשי הבלתי-מוגבל. מבחינה תיאולוגית, התפיסה של אינטרס אישי נאור היוצר מערכת כלכלית צודקת, אינה קבילה ביהדות. תפיסות אלו, אשר שורשן באמונה בטוב לבו של האדם וביעילותו של הרצון הטוב, נתפסות כבעלות יכולת מוגבלת בלבד, בכל הנוגע לריסונו ולחינוכו של "יצר הרע" הכלכלי. על כן, הן ההלכה והן הלחץ והחקיקה הציבוריים, מחזירים את יכולת ההבחנה, הנחוצה לצורך קיום שוק מוסרי. השטחים האפורים מתמעטים כמסגרת מוסרית נורמטיבית הניתנת לכפייה על הציבור. המושג של "חובת הקונה להיזהר" נדחה לטובת החובה החוקית המוטלת על כל הצדדים בעסקה למסור דיווח מלא על כל הפגמים, ניהודי האינטרסים ואפילו על יצירת רושם מוטעה באמצעות פרסומת סוגסטיבית.²⁹

מערכת זו הנהיגה תפיסות אשר דרשו מן היהודי שומר-המצוות התנהגות כלכלית, שאינה רק הימנעות מהתנהגות לא-אתית, גרידא. לעתים נקבעו מושגים אלו בפסקים של סמכויות רבניות או קהילתיות. במקרים אחרים היו אלו בגדר דפוסי התנהגות מקובלים. האיסור מן התורה "לפני עיוור לא תתן מכשול" הובן על-ידי החכמים כמתאימה לכל דבר המאפשר לאנשים לעשות דבר-מה אשר אסור להם לעשותו, או המסייע לאדם לגרום נזק לעצמו, מבחינה רוחנית או פיסית. עצם העובדה שהקונה או המשתמש בסחורה או בשירותים כלשהם, ידע על קיומה של סכנה אפשרית, וקיבלה, או אפילו בירך עליה,

איננה רלוונטית. אם התורה אסרה על כך, הרי ספק הסחורה אפשר פעולה אסורה, אשר הצד השני הינו "עיוור" לו, בין ביודעין ובין שלא ביודעין. מבחינה הלכתית בא הדבר לידי ביטוי לא באפשרות לתקן את המעוות באמצעות בירור בבית המשפט, אלא בהפיכתו לדגם מחשבתי המשוקע בספרי ההלכה ובחינוך התורני. חלק מן ההשלכות שיש לכך על השוק מתגלות בפסקי ההלכה הבאים: מכירתם של מוצרים הקשורים בעבודת אלילים, או פרסומם, כמו גם מסחר בכלי-נשק שלא למטרות הגנה עצמית, או מכירת סחורה, אשר עלולה לגרום נזק גופני או רוחני, הינם אסורים.³⁰ שתי הדוגמאות הראשונות נובעות מן האיסורים של עבודת אלילים ופתיחה במלחמה שלא למטרות הגנה. הדוגמא השלישית נובעת מן ההלכה האוסרת על האדם לגרום לעצמו נזק או להעמיד את עצמו במקום סכנה; הדבר חל אפילו בתמורה לשכר גבוה במיוחד, כמו זה המשולם בעבודה המסוכנת לעוסק בה ולבריאוחו.³¹

יושר בכלכלה

מבחינה הלכתית, ניתן לחייב אדם לוותר על נכסים אשר נרכשו כחוק, משום "ללכת בדרך טובים". יתר על כן, ניתן לעשות שימוש בחיוב דומה, על מנת למנוע מאדם מלנהוג "כמידת אנשי סדום". (לפי דברי החלמוד, אנשי סדום סירבו לעזור לאחרים בכספם). לעתים קיבל חיוב זה תוקף נוסף, באמצעות בתי הדין הרבניים, ולעתים רק באמצעות לחץ חברתי, אשר מהווה גורם רב-משקל במסגרת יחידות אתניות או חברתיות הרמוגניות.

נסתפק בהדגמתה של תפיסה זו, של כפיית היושר על השוק, באמצעות שתי דוגמאות: א. שכן זכאי לבטל מכירה לצד שלישי, אם לא נתן לו בעל השדה או הבית את האופציה הראשונה לקנייה.³² חז"ל הבינו שבעל השדה או הבית, כמו כולנו, לא רצה לתת לשכנו ליהנות מהיתרונות הגלומים בקניית הרכוש הגובל בשלו. על מנת לחייב אותנו לגמילות חסדים לאחרים עם כספנו ולשבור את צרות העין, קיים דין זה של בר-מצרא. למרות שעיקרון זה נוסח תמיד כמתייחס לנכסי דלא-ניידי, נראה שהוא חל גם על מכירת מניות בתאגיד לא רשום, אשר גם לגבי חל עקרון השכנות. מאחר שהמכירה הינה במחיר השוק ככל המקרים, ישנו ביטוי משפטי לעיקרון זה: "זה (השכן) נהנה, וזה (המוכר) אינו חסר".

ב. "רבה בר בר חנא שברו לו הסבלים תבית של יין שנשכרו להוביל. לקח גלימתם כדי ליפרע מן הגלימות את מחיר היין. באו ואמרו לרב, מה עשה. אמר לו תן להם את גלימותיהן. אמר לו רבה בר בר חנא: רבי, כך הדין? אמר לו כן, שנאמר 'למען חלך בדרך טובים'. נתן להם את גלימותיהם. אמרו לו: עניינם אנחנו, וטרחנו כל היום, ואנו רעבים, ואין לנו דבר, אמר לו רב לרבה בר בר חנא: לך תן להם שכרם. אמר לו: וכי הדין כן? אמר לו כן, שנאמר 'וארחות צדיקים תשמור'".³³

תקנות כלכליות

ספרי החוקים העוסקים בדיני עסקים וכספים מלאים בסנקציות הלכתיות לצורכי ויסות קהילתי, אשר יושם מעל ומעבר לנאמר במקורות המשפטיים עצמם. מיסוי, כאמצעי למימון עזרה לעניים, לחלשים ולאותם חלקים בלתי-יעילים בחברה, הינו מתחום סמכויותיה של הקהילה, וניתן לכפותו באמצעות בתי-הדין הרבניים. בעוד

ששיטת גביית המסים והדרך לקביעת הבסיס למיסוי היו בעיקרן בסמכותן של הרשויות החילונית, עקבו בחי הדין אתריהן, על מנת לוודא שהן לא עוסקות בהחרמת רכוש; שהן נוהגות בצדק; ושזכויותיו של משלם המסים נשמרות. תשלום על-ידי המשתמש, בהתאם לרווח שנגרם לו כתוצאה מהשימוש, נחשב כחוקי, על-פי העיקרון שאדם איננו רשאי ליהנות מרכושו של חברו. במקביל, מסים אלו היו משולבים במס על הון, הן מסיבות מעשיות והן משום שהעושר כרוך גם בחובות.³⁴ ברור היה שבנתינת כסף לצדקה מתוך כפייה חסרים האנושיות, טוב הלב וההתחשבות שבנדרבנות אישית. עם זאת, מחמת הטבע האנושי, הנדבנות מוגבלת מאוד לעתים קרובות, ובעקבות זאת הצרכים הסוציאליים אינם באים על סיפוקם. המערכת הסוציאלית היהודית המבוססת על פסוקי התורה, הינה "שביל הזהב" שבין פתיחת היד – צדקה, מצד אחד, לבין מניעה בכפייה של קמיצתה – צדק.³⁵

קהילות רשאיות להגביל, או לעודד, כניסה חופשית של עסקים, בהתאם לרווחת הקהילה.³⁶

פיקוח על מחיר מוצרי היסוד הינו ממאפייניה המוכרים של המערכת ההלכתית.³⁷ לצדו היה קיים ויסות של יצוא מוצרים חקלאיים, על מנת למנוע מחסור מקומי.³⁸ במקביל, היה עידוד לתחרות במחירים, ולתחרות שלא במחירים, בסחורה ובשירותים, כל זאת כתנאי שניתן היה לשכפל את השירותים, ושהתחרות במחירי סחורה לא היתה מביאה להתמוטטות קהילתית.³⁹

זכותה של הקהילה, לחוקק ולהתקין תקנות הנוגעות לגורמים סביבתיים, מעוגנת אף היא בהלכה. זכות זו כוללת את הזכות להפקעת רכוש. זכויות אלו קיימות נוסף על הדיונים ההלכתיים הנוגעים לחביעות נזיקין בין שני בני אדם. המדינה, או הקהילה, הינה כביכול ישות אמיתית, ולה סמכויות למניעת פעילות כלכלית פרטית, כשטובת הכלל דורשת זאת. בדרך זו, לא זו בלבד שאדם חייב לשלם על נזק שגרם לרכושו או לגופו של הזולת, אלא שיזמים חייבים גם לנקוט את כל האמצעים הסבירים הנדרשים על מנת למנוע זאת.⁴⁰ כך, למשל, אדם אינו רשאי לזהם את הסביבה מתוך שיקולי "כדאיות" שהתשלום עבור הנזק קטן מזה הנדרש למניעת הזיהום. עם זאת, ישנה הבחנה ברורה בין תביעות "סרק" לבין תביעות נזיקין חוקיות.⁴¹ יתר על כן, המושג של "סיכון סביר", מונע שימוש לרעה בחוק. אף כי זכות ציבורית זו עלולה להגביל התפתחות כלכלית, היא גם מחייבת את היחידים למכור את קרקעותיהם הפרטיות לצורכי בניית תשתית וכד'.⁴²

הגם שהעולם וכל אשר בו נכרא לתועלתם של בני האדם ולמען רווחתם הכלכלית, ראיית העושר כפיקודן אשר ניתן בידי האדם מונעת בזבוז של אוצרות הטבע, ומבטיחה דאגה לצורכי הדורות הבאים. דבר זה חל על הקהילה כשם שהוא חל על היחיד. על כן, לדוגמא, תכנון עירוני מחייב יחידות קטנות המוקפות ב"ריאות ירוקות". אין לאזרחים רשות לשנות זאת. גידול כלכלי בכל הרמות, הלאומית והבין-לאומית, איננו יכול להיות בלתי-מוגבל.

ה. שחיתות

מאחר שהכוח משחית, והכלכלה חזקה מכל היצרים, אין זה מן הנמנע שכוח כלכלי יהיה רז מרכזי לשחיתות. ככל שגדלה הריכוזיות, כך גדלה גם השחיתות. וכך, התערבות

הקהילה או המדינה בשוק ושילובם לכלל זהות של מדינה-דת מובילים בהכרח לצורות שונות של שחיתות הנובעות מן ההגבלות על החופש הכרוכות בכך.

העברת תהליך קבלת ההחלטות, במלווא או בחלקו, מתחום הפעילות הכלכלית של הפרט אל הביורוקרטיה, מעניקה לביורוקרטיה כוח, המשפיע לא רק על הונם של התושבים, אלא גם על כל הנוגע לחייהם הפיסיים והחברתיים. כללית, התערבות המגזר הציבורי מנוגדת להגייון הכלכלי, שהרי אלמלא כן, התערבות שכזו לא היתה נחוצה; ניתן היה להגיע לאותה תוצאה באמצעות כוחות השוק בלבד. כך נוצרים עיוותים בהחלטות הנוגעות לענייני השקעות, מדיניות שכו, והקצאת המשאבים הכלכליים. בחפשמ אחר דרכים לעקיפת העיוותים הללו, שנוצרו בשל התערבות לא-כלכלית, נדחקים האזרחים, לא-פעם, להערמה על החוק, ומעשי-רמייה הופכים לדרך-חיים. שותד כספי ופוליטי הופך להיות הכרחי לצורך קיום הפעילות הכלכלית.

התנ"ך עצמו מתאר השפעות משחיתות שכאלו, ופירושי החכמים הופכים תיאורים אלו למודרניים ורלוונטיים. בספר שמואל אנו קוראים אודות התנהגותם הבלתי-מוסרית של בני עלי, הכוהן הגדול, ולאחר מכן על זו של בניו של שמואל.⁴³ החכמים חולקים באשר לשאלה, האם אכן חטאו בני עלי בניאוף, כפי שמתאר הכתוב. חלקם סוברים שאכן זה היה חטאם, בעוד אחרים מרחיקים לראות את ההשפעה שיש לשחיתות, ומסבירים שהכוהנים עיכבו את קרבן קניי-היונים אשר הביאו הנשים, לטובת קרבנות השוורים והכבשים אשר הביאו אחרים, שכן חלקם בקרבנות אלו היה גדול בהרבה. בכך שעיכבו את הנשים מלתזור אל בעליהן, הם עודדו סוג מסוים של חוסר-מוסריות מינית. יתר על כן, בעשותם שימוש בכוחם הפוליטי, מנעו בני עלי מן הכוהנים האחרים את חלקם בקרבנות. בני שמואל, שהכריחו את העם להרחיק עד לבאר-שבע על מנת להתדיין בענייניהם המשפטיים, הביאו לגידול בהוצאות ניהול המשפט, על כל ההשלכות הלא-מוסריות הכרוכות בכך. אותם שופטים פיתחו גם מערכת יחסים מיוחדת עם ההנהגה הכלכלית, ובכך גרמו להשחתה נוספת של המערכת.⁴⁴

כלכלנים מודרניים המאמינים במרכזו, הביאו לחדירתן של השפעות משחיתות נוספות משלהם: מערכת סעד עניפה וכוללנית מביאה לכך שהסעד הופך לדרך חיים, הורס את היזמה לעבודה יצרנית ומעודד הערמות על מנת ליהנות מן ההטבות הסוציאליות הקיימות. למחירים מסובסדים, למיסוי מפלה לרעה, ולצורות שונות של עיוותים ביורוקרטיים, ישנן השלכות דומות על ניהול העסקים.

רק תמימים שאינם מבינים את הטבע האנושי יטענו שמיוזג הדת היהודית והמדינה ימנע באופן אוטומטי שחיתות מן הסוג הזה. כל שניתן לטעון הוא, שיש בכך גורמים מאזנים, אשר בעזרתם, כך ניתן לקוות, תוגבל השחיתות.

באמצעות הכפפת המלך-המדינה לחוקי התורה, מגבילה היהדות את כוחה של אי-המוסריות. בתי-דין רבניים, העוקבים אחר המדיניות הכספית ויישומה, יצמצמו אף הם, באופן דומה, את הדיכוי ואת השימוש לרעה בכוח המצוי בידי השלטון. כל ההסכמים והחוקים המגבילים והדוחים את התחרות, ידרשו את הסכמתה של רשות עצמאית, אשר תוכל לשפוט בין הטענות המנוגדות, של רווחת החברה, מחד, ושל הנהגים מן החקיקה, מאידך.

עם זאת, אין די בסייגים חוקיים כשהם לעצמם, אלא יש צורך בהסכמה כללית אידיאולוגית בכל הקשור למותר ולאסור. בחחום זה, כמו גם בתחומים אחרים של החיים,

נעשה שימוש במקורות היהדות לדורותיהם, על מנת ליצור תמימות-דעים תרבותית שכוו.

משה חוזר ומפרט שוב ושוב את רשימת הזהב, הכסף, הנחושת ושאר התומרים אשר נאספו לצורך בניית המשכן. המדרש מציין שהדבר נעשה כתשובה ללשון הרע של בני ישראל, אשר חשדו שהיו שם שחיתות והעדפה משפחתית, שבהם היה מעורב אפילו הנביא הגדול, מוסר התורה, עצמו.

הכוהנים אשר אספו את קרבנות הנדבה שהובאו לבית המקדש, עשו זאת לבושים בבגדים פשוטים, ללא כיסים, ויחפים, לא רק על מנת למנוע גניבה, אלא למנוע גם את החשד לאפשרות שכוו.

המקורות ההלכתיים פוסקים שגביית כספי צדקה וחלוקתם צריכים להיעשות בזוגות, ועל פרנסי הקהילה לנהוג בדרך זאת על מנת למנוע לזות-שפתיים בדבר התנהגות לא-מוסרית.

גניבת כספי-ציבור, הונאת גובי-המס, ושימוש לרעה במערכת הרווחה והסעד, נחשבים כולם כתמורים בהרבה ממעשים בלתי-מוסריים כנגד רכוש הפרט. הטענה היא שהסכמה כללית בכל הנוגע למוסריות ולצדק הכרוכים במדיניות-על המעמידה במרכזה גורמים חברתיים, תמנע את "השוק השחור", הנוצר על-פי רוב עקב פיקוח על מחירים, קביעת מכסות, פיקוח על מחירי השכירות וכו'.

סיכום

ארגון מערכת כלכלית הוא אחד התפקידים החשובים בפעילותה של מדינה מודרנית, והרבה מתשבה ודיון הוקדשו לו בעשרות שנים האחרונות. ליהדות ישנה תכנית מיוחדת משלה שמטרתה לשלב יעילות עם אתיקה, לעודד יזמה ואומץ, ובאותה שעה לקיים צדק סוציאלי. נסינו לתאר תכנית זו באופן די מפורט, ואנו תקווה שבעתיד הלא רחוק תינתן אפשרות לבצעה הלכה למעשה.

הערות

- 1 L. Finkelstein, *The Pharisees: The Sociological Background of their Faith* (J.P.S. Philadelphia 1938)
- 2 A. Wolfson, "Jewish Cultural Sources for the Israeli Welfare Ideology", *Journal of Welfare and Social Security Studies*, Jerusalem November 1977
- 3 Y. Leibowitz, *Judaism, Human Values and the Jewish State*, Jerusalem 1992
- 4 E. Rivkin, "Judaism's Historical Response to Economic, Social and Political Systems", in: *Religion, Economic and Social Thought*, Block and Hexham eds. Fraser Institute, Vancouver, 1986
- 5 בראשית ב טז, כפי שמבואר במדרש רבה.
- 6 בראשית לג ט, יא.
- 7 תלמוד בבלי, מסכת הגינה, יב ע"א.
- 8 M. Brod, *Paganism, Christianity and Judaism*, Routledge, London, 1922
- 9 J. Hertz, *The Pentateuch* (Soncino, London 1988), Notes on the Decalogue

מאיר תמרי

- R. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin, 1952 10
 רמב"ם, משנה תורה, הלכות סנהדרין, פרק א הלכה א. ראה גם במבוא לפרק.
 תשובות חת"ם סופר, חלק ב, סימן יד, ובעיקר פירוש הרמב"ן על בראשית לר יג.
 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים, פרק י הלכה יא.
 מנחם מנדל שניאורסון, שבע מצוות של בני נוח, הפרדס 59, חוב' ט, חשמ"ה, עמ' 7-11.
 M. Buber, *Israel and the World*, Biblical Leadership, Schocken, New York, 1963 15
 רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ט.
 תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, כ ע"ב.
 שלחן ערוך, חושן משפט, סימן קעו. ראה גם הרמ"א סימן כה שם, המחבס על משנה, סנהדרין
 פרק ב משנה יא.
 L. Finkelstein, *Jewish Self Government in the Middle Ages*, Feldheim, New York, 1964 19
 משנה תורה, הלכות מלכים, פרק ג הלכה ד.
 מלכים א, פרקים יא-יב.
 פירוש אברבנאל על מלכים א, פרק כא.
 לדוגמא, תשובות הרשב"א.
 M. Tamari, *With all your Possessions: Jewish Ethics and Economic Life*, Chapter 8, Free
 Press, New York 1987 24
 A. Levine, *Free Enterprise and Jewish Law*, Ktav, New York 1980 25
 יהודה הלוי, ספר הכוזרי, חלק ב, מה-נ. ראה גם תלמוד ירושלמי, בבא מציעא, פרק ה הלכה א;
 תוספתא דמאי, פרק ד הלכה ט; ותלמוד בבלי, בבא מציעא מ ע"ב.
 משנה, בבא בתרא, פרק ב משנה ז. ראה פירש"י על הגמרא.
 פרקי אבות, פרק ה משנה י.
 שולחן ערוך, חושן משפט סימן רכה.
 משנה תורה, הלכות רוצח, פרק יב הלכה יד; הלכות מלוה ולוזה, פרק ד הלכה ב.
 נודע ביהודה, יורה דעה, סימן י. ראה גם איגרות משה, חושן משפט, חלק א, סימן קד.
 משנה תורה, הלכות שנינים, פרק יב, הלכות ה, יג, יד.
 תלמוד בבלי, בבא מציעא, פג ע"א (תרגום עברי של עדין שטיינזולץ).
 תשובות הרשב"א, חלק ג, סימן תא; חלק ה, סימן טו.
 משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ב, הלכות א-ב.
 אבן מיגאש, חידושים על מסכת בבא בתרא, דף כא ע"ב. ראה גם המאירי, בבא מציעא מ ע"ב,
 ו"לחם רב" סימן רטו.
 משנה תורה, הלכות מכירה, פרק יד הלכות א-ב. ראה בית יוסף, חושן משפט, סימן רלא, סעיף
 כח — להגדרה שונה במקצת של מצרכי-יסוד.
 תלמוד בבלי, בבא בתרא צ ע"ב.
 שלחן ערוך, חושן משפט, סימן רכה, סעיף יח.
 שלחן ערוך, חושן משפט, סימן קסו; ראה גם משנה תורה, נזקי ממון, פרק י הלכה א.
 תשובות הרשב"א חלק ד, סימן סו.
 ש"ר הירש, ויקרא כה:לד; וגם במדבר לו א-ה; נפסק להלכה במשנה תורה, הלכות שמיטה ויובל,
 פרק יג הלכות א-ב; ד-ו.
 שמואל א' פרק ב:כב; פרק ח:ת.
 תלמוד בבלי, יומא ט ע"א; ותלמוד בבלי שבת מ ע"א.